

Den gejstlige jurisdiktion i dansk middelalder

AF TROELS DAHLERUP

Gennem en analyse af det kirkelige embeds- og administrationssystem i senmiddelalderen undersøger professor i historie ved Aarhus Universitet, dr. theol. Troels Dahlerup, spørgsmålet om de kirkelige domstoles betydning i Danmark. En gennemgang af disse domstoles kompetence og sagsområder belyser en række problemer, der uden denne baggrund er vanskeligt forståelige.

For snart 120 år siden begyndte Selskabet for Danmarks Kirkehistorie at udsende *Kirkehistoriske Samlinger* (1849), i hvis 1. rækkes første bind den ansete retshistoriker Kolderup-Rosenvinge i allerførste hæfte indledte med en afhandling »*Bemærkninger om den canoniske Rets Anvendelse i Danmark*«, hvor han på første side skrev, at dette var »et Studium, der hos os er saa godt som aldeles forsømt«.

At dette helt op til den nyeste tid i så sørgelig grad må siges at være tilfældet, skyldes nok først og fremmest *kildematerialets art*, især de gejstlige retskilders højst sporadiske optræden. Vi har blot et lille bitte brudstykke af roskildebispens dombog fra 1290erne (*Scriptores Rerum Danicarum VI s. 255 ff.*), vi har enkelte synodalstatuter (men den posthume Thorkelinudgave »*Samling af danske Kirkelove*« fra 1781 er ganske utilfredsstillende og tiltrænger i allerhøjeste grad en afløser), en kirkelig retssag eller to, og iøvrigt hele det »almindelige, vanskelige og temmelig uoverskuelige« middelalderlige brevmateriale, som må gennemgås i dets helhed i håb om, at man kan presse enkelte efterretninger ud af det. For eksempel er der næppe en kirkelig strafferetssag bevaret; men på den anden side er disse kildeproblemer i hovedsagen ganske de samme, som findes med hensyn til den verdslige strafferetspleje, hvilken ligeledes er såre slet belyst i middelalderdokumenterne. Her har vi dog lovene i behold, og skønt vi principielt må fastholde, at *Gesetze sind keine Vorgänge* (at vi ikke fra lovens bogstav har lov til at slutte om praxis), går vi alligevel ud fra, at det ligger i sagens natur, at der nødvendigvis må have været en verdslig strafferetspleje.

Ganske vist eksisterer også kirkens lovgivning, først og fremmest lovbogen *Corpus Juris Canonici*; men dennes gyldighed og anvendelse i Danmark er jo netop det spørgsmål, som vi her skal besvare. Tilmed gælder det, at ligesom det med hensyn til den verdslige strafferetspleje ikke så meget er i rigs- og landskabslovene, at vi kan få besked, som i de lokale bestemmelser, først og fremmest i stadsretterne, kan vi tilsvarende udenom den almene kirkelige lovbog

finde lokale forordninger, synodalstatuter m. m. Men stadig gælder det, 1. har disse »vedtagelser« været i praktisk anvendelse, 2. og i bekræftende fald, er der ikke snarere tale om en lokal, hjemmegroet kirkelig retsudvikling, end om en virkelig gennemgribende påvirkning fra den internationale kirkeret?

Dette sidste spørgsmål er vigtigt, da det gang på gang har ledt danske forskere på afveje: Man finder en bestemmelse i et dansk synodalstatut eller en konkret hjemlig retsafgørelse, sammenligner den med Corpus Juris Canonici – eller endnu værre: med de systematiske fremstillinger og normaliserende lærebøger – og konstaterer glædestrålende stor uoverensstemmelse. Ergo har vi ikke haft »rigtig« kanonisk ret i Danmark! Men dette beror simpelthen på en grov misforståelse af, hvad kirkeret egentlig er.

Lad os i stedet forsøge at gå til en specialist, ja tilmed en dansk middelaldersagkyndig, den retslærde viborgbisp *Knud Mikkelsen* (ca. 1450), så ser vi, at han skelner imellem tre slags lokale danske love (leges municipales regni Dacie):

1. in quibus sunt – canonicis constitutionibus *conformes*, dvs. bestemmelser, der er identiske med tilsvarende paragraffer i den internationale kirkeret. Men foruden disse anfører han to andre slags love, af hvilke han ganske vist hårdt bryder staven over

2. de, som er *adverse* (modstridende); og ganske logisk, thi hvad der direkte strider imod Corpus Juris Canonici, fortjener ikke navn af ret, men er uret. Tilbage bliver dog

3. de, som er *diuerse* (anderledes) dvs. uden egentlig at stride imod (1.) dog varierer, er anderledes, for eksempel begrundet i landes og folks forskellige forhold (Danmarks gamle Landskabslove IV s.3 f., jfr. s.175 f.).

Det vil sige, at foruden den internationale, den almene ret, må vi være opmærksomme på, at der findes *partikulær, lokal kirkeret*. Og straks vi er klar over dette, opdager vi, at dette på ingen måde er noget specielt for Danmark, men at vi, så snart vi går bag om »lærebøgerne«, finder, at hvert enkelt land Vesteuropa over havde sine egne lokale kirkeretslige sædvaner som et nødvendigt supplement til Corpus Juris Canonici. Tilmed burde dette egentlig være ganske indlysende, da den kasuistiske Corpus Juris Canonici med sine konkrete udformede »exempler« jo umuligt kunne beskæftige sig med alle tænkelige lokale problemer på én gang, men måtte henholde sig til principperne, for eksempel at der skulle ydes tiende. Men dennes påligning og indkrævning måtte i praksis foregå på højst forskellig måde, idet de økonomiske og erhvervstekniske forhold varierede betydeligt indenfor den vestlige kristenhed, der da strakte sig fra Cadiz til Nordkap, fra Irland til Balkan. Og som i Nord sverige og Finland jagten spillede en betydelig rolle, indeholder den lokale kirkeret følgelig bestemmelser om tiende af for eksempel egerenskind, hvor man i det næsten »industrialiserede« Genua havde sine problemer, for eksempel om der skulle ydes tiende af importeret korn.

Et konkret vidnesbyrd om begrebet *partikulær kirkeret* har vi herhjemme, da

ærkebiskop Anders Sunesøn i begyndelsen af 13. århundrede havde udfærdiget nogle (nu vist tabte) bestemmelser, som han fandt så fremragende, at han ønskede pavelig sanktion derpå. Men dette blev kategorisk nægtet, ikke fordi der var noget i vejen med indholdet; tværtimod blev det pålagt ærkebispens at følge disse i og for sig udmærkede regler, blot kunne paven ikke officielt approbere dem, da de derved blev ophøjet til almen ret og således ville få international gyldighed, og dertil var de for lokalt bestemte (1206 19.jan., Diplomatarium Danicum 1. r. IV 112).

Vi må altså i første omgang lade lovene ligge og i stedet ad anden vej søge at konstatere den gejstlige jurisdiktions eksistens. Og her findes heldigvis mindst tre fremgangsmåder, 1. hvad vi kan kalde relikterne, 2. dernæst og med betydelig forsigtighed samtidens klager, og endelig 3. selve retsapparatet.

For at begynde med *relikterne*, »Forsteninger«, det retsarkæologiske, altså levninger i langt senere retspleje, må vi straks gøre os klart, at den gejstlige jurisdiktion så sandelig lever den dag i dag, idet provsteret og landemode – ældgamle kirkelige institutioner – endnu er gejstlighedens værneting i sager angående embedsforseelser. Først i 1806 ophævedes den særlige gejstlige skiftejurisdiktion, og da en enke har mulighed for at hensesidde i uskiftet bo, kan vi helt ned i 1860erne finde provsten i funktion som skifteforvalter. I ægteskabs-sager virkede tamperretterne (som fortsættelse af de gamle kapitelsdomstole) indtil 1797, og først på samme tid ophævedes bodsdisciplinen, den gamle kirkelige »strafferet«. Hertil kommer det efter min mening nok så væsentlige, at reformationen i og for sig ikke ophæver, men snarere indskrænker den gejstlige jurisdiktion, hvilket blot sker ved at overføre en række sager fra kirkeligt til verdsligt forum. Ved derfor nøje at studere nye paragraffer og sagsområder i verdslig lov ca. 1536 får vi en nyttig vejledning (jfr. ndf. s. 308 f.).

Dertil kommer ikke få områder, hvor der efter reformationen slet ikke blev lovgivet, men hvor »inertiens lov« alene bestemte. I vor tids kommenterede udgaver af Danske Lov møder vi ofte »retsbrug«, altså sædvanen som kilde for en paragraf. Hvis straffen for overtrædelse her er bålet, kan vi gerne antage kirkelig proveniens, at altså sagforholdet ved reformationen uden kommentarer eller speciel lovgivning var blevet direkte overtaget fra kirkens retspleje af de verdslige domstole. Indtil den nye straffelov af 1866 dømtes således en række seksualforseelser i henhold til Danske Lovs rigoristiske paragraffer, og vi finder endnu i 1850erne, at en homoseksuel lærer blev dømt til *bål og brand*, hvorefter cancelliets arvtager, justitsministeriet, lige så automatisk omsatte straffen til et par ugers fængsel på vand og brød! Crimen bestialitatis vurderedes efter samme skala, og her kan vi selv efter Danske Lovs ophør på disse punkter helt ind i det 20. århundrede træffe det interessante relik, at koen – eller hvad det nu kunne være – destrueredes på det offentliges regning. Dvs. at gennem kirkeretten, efter reformationen bevaret i retsbrug, derefter indgået i Danske Lov og efter 1866 længe i fortsat retsbrug har op til vor egen tid Moselovens bestemmelser været taget i anvendelse (3.Mos. 20 v.15).

Dernæst omtalte jeg *klagerne*, en kildegruppe, der ganske vist skal behandles med stor varsomhed, men som alligevel kan være meget givende. At vi således på reformationstiden møder klager også over kirkens jurisdiktion, kan ikke undre, og når det ca. 1520 i en sådan klageliste med hensyn til hor- og drabsbøder hedder, at bøderne nu er steget fra blot 4½ mk. til henimod 100 mk. (Danske Magazin 1. r. VI s.359 f.), så kan dette selvfølgelig udmærket godt være ren propagandistisk overdrivelse. På den anden side bevidner kilden, at der her var et problem, hvor det ansås for umagen værd at søge at rejse en opinion, det vil sige: at kirken indkrævede bøder, forudsattes almindeligt bekendt. Fra verdslig side klages i senmiddelalderen gang på gang over kirkens indblanding i den uvedkommende sagsområder, medens omvendt bisperne konstant jamrer over, at for eksempel ægteskabssager unddrages dem, alt sammen indicier for, at systemet må have haft noget at arbejde med; thi stod der ikke realiteter bag, kunne der næppe være opstået en så betydelig friktion.

Mit egentlige studiefelt er dog *retsapparatet*, det kirkelige embeds- og administrationssystem i senmiddelalderen; thi også dette giver blot ved selve sin eksistens et kraftigt indicium for den gejstlige jurisdiktions omfang; des større og mere udviklet retsmaskineri, des større sandsynlighed for, at det rent faktisk har haft noget at arbejde med. Vigtigt er det på dette som på de ovennævnte områder at jævnføre med de langt bedre belyste forhold i udlandet, hvis kildemateriale tillader en langt dybere indtrængen i problemerne, hvilket gang på gang har bekræftet min teori, at vi – de mindre og mere beskedne hjemlige forhold taget i betragtning – træffer samme organisatoriske opbygning og følgelig også samme problemer i Danmark som i mere udviklede udenlandske bispedømmer.

For snart mange år siden begyndte jeg mine undersøgelser af dette »retsmaskineri«, hvoraf flere detaljarbejder allerede foreligger trykt (»Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen« i Hardsyssels Aarbog 1960, »Viborg Stifts Officialer« i Kirkehistoriske Samlinger 7. r. IV 1961, »Studier i Senmiddelalderlig Dansk Kirkeorganisation« i Kirkehistoriske Studier 2. r. XVIII 1963 og »Ribe Kantorat paa Reformationstiden« i Kirkehistoriske Samlinger 7. r. VI 1967, hvortil kommer min doktorafhandling »Det danske Sysselprovsti i Middelalderen«, 1968), hvorfor jeg her kan nøjes med blot i hovedtræk at ridse mine egne foreløbige resultater op. Ene af de nordiske lande stod Danmark kontinentet så nær, at vi også herhjemme kender de internt kirkelige stridigheder på retsvæsenets område, som affødtes af den såkaldte *konkurrerende jurisdiktion* (dvs. at to hinanden uafhængige domstole paa samme tid kunde være kompetente til at paadømme et bestemt retstilfælde).

Teoretisk var en middelalderbiskop en såre mægtig mand, i besiddelse af beføjelser, der traditionelt indeles i *potestas magisterii* (lære- og lærermyndigheden), *potestas ordinis* (eneretten til at foretage en lang række indvielser, for eksempel af kirker, præster m. v.) samt *potestas jurisdictionis*, den egentlige embedsmyndighed, hvorunder lå såvel en dømmende som en udøvende og en

lovgivende magt. Men nu er det en almengyldig regel, at teoretisk almagt meget let resulterer i konkret afmagt, idet der er grænser for, hvad en enkelt person kan overkomme, eller som en kanonist så smukt har udtrykt det: Skønt bispen besidder Christi almagt, savner han dennes allestedsnærværelse.

Medens dette monarkiske episkopat passede udmærket til Middelhavs-områdets små bystater, opstod der et behov for myndighedsdelegation, så snart kristendommen vandt fodfæste i det nordlige Europa, hvor bispedømmerne ofte havde en betydelig udstrækning. Det er her værd at bemærke en slående parallelisme imellem udviklingen indenfor stat og kirke, idet de fælles problemer med hensyn til skabelsen og udbygningen af en effektiv administration på samme tid og sted (især i Karolinger- og Kapetingerriget i 9.-10. århundrede) fører til beslægtede løsningsforsøg. Som det verdslige samfund organiseres *feudalt*, opbygges kirken *beneficialt*, dvs. at der i begge tilfælde ikke udnævnes »funktionærer«, men man opretter (funderer) embeder (len, respektive beneficier) med egne indtægter og rettigheder. Således eksisterer et kirkeligt embede, uanset om det er besat eller eventuelt står vacant, embedet har sin egen (af dets eventuelle indehavere uafhængige) historie; der kan føres proces om retten til at besidde det, og vigtigst er vel i denne forbindelse, at en retmæssig indehaver af et sådant beneficium normalt ikke kan fjernes fra sit embede uden ved død, dom eller forfremmelse, dvs. at beneficiaren ligesom lensvæsenets vasaller kommer til at indtage en yderst selvstændig stilling, også overfor sine overordnede.

I udlandet løses problemerne vedrørende den kirkelige lokaladministration efterhånden ved, at bispedømmerne opdeles i de såkaldte ærkekiakonater, hvis indehavere (ærkedegne) i stadig stigende grad overtog bispernes administrative og juridiske forretninger hver i sit distrikt. I Danmark optræder ca. 1140 den første »sysselprovst«, og på mindre end 100 år ses hele kirkeprovinsen at være inddelt i syssel- eller landprovstier, hvis indehavere snart ses at hævde en myndighed af ganske samme art som udlandets ærkedegne. Allerede 1198 konstaterer vi, at provsterne i Slesvig stift udøvede en betydelig del af den biskoppelige domsmagt (Bullarium Danicum 5), og når vi kommer ned omkring 1300, ser vi, at disse lokalprovster normalt har styrket deres position ved samtidig at have erhvervet sig sæde i domkapitlerne, stifternes »centraladministrative« organ, samtidig med at de som provster hver i eget distrikt (i Jylland gerne et syssel) varetager lokale opgaver som den kirkelige retspleje samt visitation af sognekirkerne (denne sysselprovsternes bedst kendte funktion at revidere kirkeregnskaber bevarede de flere steder helt ned i Christian V's tid).

Med ærkedegnenes voksende myndighed opstod da spørgsmålet, hvad bispen skulle give sig af med, dvs. om han skulle nøjes med at prædike og indvie nye kirker og præster m. m.? Et spørgsmål, som mange ærkedegne utvivlsomt gerne så besvaret bekræftende, og i 11. århundrede var visse tyske bispedømmer stærkt på vej til at blive en samling reelt uafhængige ærkekiakonater blot forbundet i en løs »personalunion« under en ret betydningsløs biskop, altså en

slående parallel til lensopløsningen i det verdslige samfund på samme tid. Men ligesom en reaktion imod feudalismen netop nu sætter ind, er nye tanker på vej også indenfor kirkens administration, og da flere bisper på én gang var verdslige fyrster og kirkeledere, følges administrationsreformerne på verdsligt som på gejstligt område ofte ad, da sidst i 12. århundrede nye systemer dukker op.

Som fyrstens våben imod de uregerlige lensmænd var *fogeden* (*advocatus*), anvendes på kirkens område *officialer*, og allerede denne betegnelse siger os noget væsentligt, at der er tale om et *officium*, dvs. blot om et »hverv« (ikke et egentligt embede), en funktion, som officialen kun udfører, så længe det passer hans herre; han kan afsættes, forflyttes, hans kompetence og hans aflønning kan vilkårligt ændres, således at han i ét og alt bliver sin herre undergiven.

I ældre tysk historikerskole førtes parallellismen mellem foged og official så hårdt igennem, at man intet øjeblik tvivlede om, at hensigten med den nye stillings indførelse var, at bispren ønskede et effektivt våben i kampen mod sine »vasaller« ærkedegnene. Dette er utvivlsomt en grov forenkling. For eksempel kommer officialatet til Roskilde i 1298 (derefter paa Rygen 1299 og samme Aar i Lund, 1305 til Aarhus osv.), men endnu 1315 opretter roskildebispen et »sysselprovsti« til domkapitlets kontor, hvilket også sker i Ribe i 1320erne, altså i tilsyneladende absolut modstrid med bisprens egne interesser. Men selv om det viser sig, at officialerne, frit afsættelige og på alle punkter afhængige af deres herre, under eventuelle konkrete stridigheder bisp og provster imellem er et effektivt våben, finder vi, at også sysselprovsterne snart indså systemets fordele, hvorfor de selv begyndte at anvende officialer, det vil sige, at den berømte kamp mellem bisp og ærkedegn (i Danmark: provst) i praksis ofte foregik imellem parternes underordnede funktionærer, dvs. deres officialer.

Sandsynligvis skal administrationssystemets omlægning i nok så høj grad begrundes i et ganske andet problemkompleks. Netop i 13. århundrede trænger den nye »moderne« kirkeret sejrrikt frem i Vesteuropa, og betegnende nok udsendes »supplementsbindet« til Corpus Juris Canonici *Liber Sextus*, hvori officialatet spiller en betydelig rolle, netop i 1298, samme år, hvor Roskilde får sin første official, hvor Uppsala ærkebisp lovgiver om lokaladministration, og blot få år før Cammin stift (i Pommern) reorganiserer sin lokaljurisdiktion (1303). Det er formentlig den nye retspleje med dens langt større krav til domstolene, som nødvendiggør en mere »professionel« retspleje ved veluddannede specialister, hvor man tidligere kunne klare sig med omrejsende visitatorer.

Men især er det nødvendigt at studere de exakte lokale forhold, da vi selv i et så beskedent område som Danmark (Lunde kirkeprovinc) finder højst forskellige administrationssystemer fra stift til stift. I selve Lunde stift ser vi omkring 1200 provsterne totalt forsvinde til fordel for en langt mere centraliseret biskoppelig forvaltning (med landdekaner, se min afhandling fra 1963). I de

øvrige stifter er bispeofficialer og sysselprovster gerne »komplementære«, dvs. hvor provsterne dominerer, er bispens magt beskeden og vice versa. En gennemført *officialsadministration* finder vi for eksempel i Viborg stift, hvis regulære (klosterlige) domkapitel vist hverken havde evne eller vilje til at støtte provsterne, som følgelig tidligt ophørte med at spille en rolle (se min afhandling fra 1961). I selve stiftsstaden residerede en generalofficial som udøver af så at sige hele den biskoppelige potestas jurisdictionis, og ude i de enkelte herreder fandtes lokale, underordnede officialer (i praksis ofte benævnt »herredsprovster«); men desværre tillader kildematerialet så at sige udelukkende en undersøgelse af disse officialers mere verdslige funktioner, for eksempel med hensyn til stiftets godsforvaltning (se mig i Fra Viborg Amt 1956).

Den modsatte ydertype finder vi i bispedømmer med et kraftigt domkapitel som Slesvig (Andrea Boockmann: Geistliche und weltliche Gerichtbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig; Quellen und Forschungen zur Gesch. Schl.-Holst. 52, 1967), Ribe (se mig 1960) og Roskilde (J. O. Arhning: Roskilde Domkapitels Historie I, 1937), hvor lokalprovsterne samtidig var prælater i kapitlet. Således havde dekanen i Roskilde domkapitel som sit jurisdiktionsdistrikt egnen omkring selve stiftsstaden, domprovsten det sydøstlige, ærkedegnen det sydvestlige, kantoren (siden 1315) det nordvestlige Sjælland, medens formanden (dekanen) i det københavnske kollegiatkapitel besad jurisdiktionen i Nordøstsjælland. Ganske vist træffer vi også her på lokale herredsofficialer; men disse var vel at mærke funktionærer under prælaterne, medens bispem her måtte klare sig med sin ene generalofficial i selve Roskilde (om denne, se mig 1963). Et interessant forhold, der kaster lys over den middelalderlige retsplejes karakter, er, at da såvel sysselprovster som generalofficial er i besiddelse af bispens fulde domsmagt (= *jurisdictio ordinaria*), kan deres domme ikke appelleres til denne, men må gå videre til højere instans, til ærkebisp eller pave.

Skal bispem således kunne hævde sin myndighed, må dette nødvendigvis ske ved at indskrænke hans konkurrenters, dvs. provster og prælater, hvis beføjelser ikke mindst i Roskilde stift var store. Her dømte de endog i de såkaldte »biskopsager«. Det vil sige selv sagsområder, der ellers normalt ansås for at være reserverede stiftets biskop, havde roskildeprælaterne fået fingre i. Da som førnævnt friktion, klager og kompetencestridigheder er en af vore vigtigste kildegrupper, er denne internt kirkelige strid bisp og provster imellem følgelig af særdeles stor værd, da vi, uanset hvem af parterne der havde ret, alligevel finder vidnesbyrd om kirkens jurisdiktion.

I 1459/60 brød en voldsom strid ud mellem disse to parter, hvorved vi får indtryk af, at det først og fremmest var de betydelige bødebeløb (4 lødige mark for en horsag), der var stridens kerne. Det er morsomt her at kaste et blik på forholdene i udlandet, for eksempel på Chaucers berømte skildring (Canterbury Tales, Friars Tale) af »en ærkedegn, en mand af fornem stand, der straffede utugt, hekseri, bagvaskelse og hor, forseelser af kirkevæger, me-

ned og åger – før bispem greb dem med sin krumstav, kom de i ærkedegnens bog«, og derefter sammenligne den med et tingsvidne af Tybjerg herred 1459: at ærkedegnen og hans herredsprovster havde magt at afløse i »kætteri« (dvs. blodskam og sodomi), mened, hor, jomfrukrænken og i andre biskopssager, om de kom før end bispens official! (Repertoiret 2. r. 1040); det vil sige, at vi her finder et slående vidnesbyrd om den konkurrerende jurisdiktion, idet den der kommer først til mølle, opnår bødeindtægterne.

Formentlig var dette de danske sysselprovsters glanstid, hvor de synes at have domineret den kirkelige strafferetspleje ved hjælp af deres underordnede officialer, én i hvert herred. Men i det lange løb var deres stilling dog uholdbar, »feudale rudimenter« som de jo var. Tiden og med den den moderne kirkeret var dem ugunstigt stemt, og fremtiden tilhørte officialerne. Alligevel var den biskoppelige administration i Danmark aldrig magtesløs, endsi­ge uden betydning. Nærmest ved et tilfælde kom jeg i gang med en undersøgelse af Roskilde generalofficialat og blev her belønnet med et efter de hjemlige forhold særdeles givende kildemateriale (se mig 1963). Det interessanteste for mig var dog, at jeg her for første gang kunne komme om bag facaden og opnå et – ganske vist beskedent – indtryk af, hvad der foregik, og hvorledes det foregik på de gejstlige retter i dansk senmiddelalder. Blandt andet fandt jeg, at når stiftets generalofficial (efter bispeskiftet 1431, der formentlig har medført udstedelsen af en ny retsordning) holdt ret i Roskilde – vel at mærke udenfor de to årlige landemodesamlinger, hvor der såvel før som efter reformationen kunne holdes ret – skete dette ufravigeligt en *fredag*, et særdeles væsentligt indicium for domstolens regelmæssige sammentræde, idet tilsvarende Roskilde købstad og Sømme herred (dvs. oplandet) havde respektive mandag og onsdag som fast retsdag.

Ganske vist var de danske forhold som sagt små og fattige; alle de fine udenlandske retsembedsmænd (advokater, procuratorer, seglbevarer osv.) mangler her, men det gør de nu også i små stifter i udlandet. Takket være *Ordo Judicarius* – en international højmiddelalderlig procesvejledning, hvis to danske oversættelser (tillagt viborgbispens Knud Mikkelsen) borger for dens udbredelse herhjemme (udg. i Danske Magazin 2. r. VI s.179 ff.) – kan vi til en vis grad sammenligne teori og praksis, og vi konstaterer, at alle den kano­niske rets væsentligere formkrav (vedrørende stævning, mødetid, appel etc.) er overholdt, blot synes man herhjemme i vid udstrækning at have foretrukket en procesform, der mindede en del om den, der benyttedes på de verdslige herredsting, måske en slags »summarisk proces«, der i mindre grad krævede skriftlighed? Men var sagens ene part verdslig, blev sagens akter naturligvis oplæst og oversat for ham på hans danske modersmål (in danica et materna lingua exponi; Kjøbenhavns Dipl. IV s.114. Et lærerigt referat af en senmid­delalderlig kirkelig retssag fra København, se Ramsing: Københavns Historie II s.276 ff.).

Et morsomt internationalt træk har vi i, at vel er den dømmende myndighed

(generalofficialen) altid enedømmer; men samtidig ser vi, at han gerne omgiver sig med et (helt romerretsligt) råd af sagkyndige – i Roskilde normalt domkanniker, der tidligere havde virket som generalofficialer, og som således tilførte retten erfaring og kontinuitet. Men selvom officialens dom således udgår »efter råd og samtykke« fra disse (assensu et consilio jurisperitorum), er der alligevel på ingen måde tale om en kollegial domstol, kun officialen er *judex* og derfor eneansvarlig, og kun officialsseglet anvendes. Det er formentlig især det manglende kendskab til forholdet mellem dommer og rådgivere ved de gejstlige retter, der indtil nyeste tid har forledt forskerne af det stockholmske blodbad (indtil Skyum-Nielsens arbejde herom i 1964) til besynderlige misforståelser. Men det er tilsvarende værd at bemærke, at det kongelige rettering ganske vist i det ydre fuldstændig optrådte som en kollegial domstol, men formelt – og en sjælden gang reelt – viser det sig alene at være *Kongens Domstol*, hvor rigsråderne kun giver »raad«, som kongen kan følge eller eventuelt kuldaste til fordel for sin egen opfattelse (Stig Iuul i: Højesteret 1661–1961 II s. 7 ff.).

Men størst er selvfølgelig vort ønske om bag alle formalia at få indblik i, hvad disse kirkelige domstole, om hvis eksistens vi ikke længere kan tvivle, egentlig har beskæftiget sig med. Og som vi gennem stridighederne mellem biskop og provster fik et indtryk af strafferetsplejen, kan vi ved at undersøge kompetencefordelingen imellem gejstlig og verdslig jurisdiktion få tag på endnu nogle sagsområder. Det klassiske eksempel er her Christiern II's lovgivning, som dog i ikke ringe grad er blevet fejlfortolket som rent »kirkefjendtlig«. En nærmere analyse viser nemlig, at der langt fra er tale om at *afskaffe* den kirkelige retspleje, men man ønsker den først og fremmest »reformeret«, omend i høj grad ved at begrænse den til specielt »kirkelige« områder, herunder især ægteskabssager, der som nævnt helt frem til 1797 hørte under tamperretterne. En omvendt indstilling møder vi under kong Oluf sidst i 14. århundrede, hvor den voksende pengeøkonomi øjensynligt medførte problemer vedrørende *ågerspørgsmålet*. Adspurgt afgav rigsrådet da et responsum, at noget sådant hørte under den pågældende stiftsbiskop, fordi dette var en gejstlig sag (*Quia causa est ecclesiastica*; Aarsberetninger fra Geheimearchivet V s.52). Og som sysselprovsterne rejste rundt og reviderede sognekirkernes regnskaber, tyder meget på, at de, hvor rige sognekirker a la »sognesparekasser« drev betydelig udlånsvirksomhed, har haft indflydelse på fastsættelsen af rentefoden (se mig i Festskrift til Astrid Friis, 1963).

Oprindelsen til kirkens retsudøvelse herhjemme var naturligvis indrømmelsen af *privilegium fori*, at en gejstlig alene måtte stævnes for sit eget (gejstlige) værneting (ca. 1124); men omvendt måtte man naturligvis indrømme verdslige en tilsvarende ret til alene at lade sig stævne for verdsligt ting. Visse saggrupper, for eksempel ægteskab, kætteri, tiendespørgsmål o. lign., hørte dog ifølge sagens natur udelukkende under kirkens dom, og omvendt hævdede de verdslige domstole herhjemme med stadig stigende kraft, at jordejendomssager

alene måtte behandles for verdslig ret (ligesom forøvrigt i England). At kirken her som ofte i udlandet tilsyneladende fromt affandt sig hermed, hænger formentlig sammen med, at man gennem den såkaldte *spolieproces* havde et effektivt middel til trods alt også at få indflydelse på sådanne sager. Efter tidens ret var *besiddelse* af en omstridt ejendom et processuelt vigtigt gode, hvorfor en verdslig i en strid om jordejendom med en gejstlig let fristedes til simpelthen med vold at sætte sig i den reelle besiddelse, hvorefter den gejstlige måtte sagsøge sin modpart for verdslig ret. Igennem denne *spolieproces* havde kirken nu mulighed for alene at søge *restitution* af besiddelsen uden at tage stilling til selve ejendomsretten. For eksempel førte 1446 en sjællandsk væbner proces mod en roskildekannik om nogle engdrag, og sagen kom for Roskilde landemode. Her påberåbte væbneren sig, at det var en ejendomssag, hvorfor han henskød sig til Sjællands landsting. Men den gejstlige domstol erklærede, at man så sandelig ikke ville pådømme selve ejendomsspørgsmålet, da dette ganske rigtigt hørte under »landsting efter Sjællandsfar landslov«. Man beskæftigede sig alene med det overgreb, »hævd, vælde, rov eller ran«, som væbneren havde begået ved at slå hø på den omstridte eng, og her lød dommen på, at hans gejstlige modpart skulle restitueres i sin besiddelse og have erstatning. Herefter kunne væbneren eventuelt fortsætte sagen om selve ejendomsspørgsmålet ved verdslig ret (se Poul Johs. Jørgensen i Historiske Meddelelser om København 2. r. III s.282 ff.).

Den klassiske inddeling af domsmyndighed i *jurisdictio voluntaria*, *litigiosa* og *criminalis* er rent faktisk i brug flere steder den dag i dag, idet vi i nogle mellemstore byer finder en tinglysning-, en civil- og en straffedommer. Mindst spændende er *jurisdictio voluntaria*, fortrinsvis udstedelse af dokumenter, skøder, testamenter, kontrakter, tingsvidner m. m. Men det er her morsomt at konstatere, at det udenlandske notarialinstrument aldrig formår at besejre det gode gamle danske tingsvidne, end ikke ved generalofficialens egen domstol. *Jurisdictio litigiosa* (civilretten) er ovenfor berørt. De bevarede eksempler stammer så at sige alle fra kirkers og klostres arkiver, mest angående ejendomsspørgsmål (saafremt begge parter var gejstlige), tiendesager, samt ganske få vidnesbyrd om ægteskabssager. Hertil kommer i det hele taget alle slags juridiske problemer, der kunne opstå gejstlige institutioner indbyrdes.

Nok så spændende er strafferetten, udsprunget af kirkens bodsdisciplin, hvor vi har »syndekataloger« på op mod 130 enkeltposter bevaret (I Byrge Gunnersons synodalstatuter, trykt 1514 i Paris, genudg. 1778 af G. J. Thorkelin, fylder de bispens reservede sager = *Casus Episcopalis*, henved en halv snes octavsider). Det hjemlige hovedkildemateriale er et par regnskaber over bøder fra tiden lige før og under reformationen, som umiddelbart har interesse ved i høj grad at ligne de efterreformatoriske lensregnskabers sagefaldsregistre (dels fra Bornholm, trykt i Hübertz' Aktstykker (1852) s.212 ff., dels fra ærkebispens official i Skaane, RA, Reg. 108 A nr.27). Af disse fremgår det, at hovedforsyndelsen herhjemme, som ofte i udlandet, så afgjort drejede sig om

det sjette bud, lejemål, hor og ikke mindst når parterne var nært beslægtede, idet vi dog må erindre »det åndelig slægtskab« gennem fadderne. I små afsidesliggende sogne må næsten alle på denne måde have været i slægt med hinanden. Langt herunder kommer (ligesom i England) *helligbrøde*, overtrædelser af søndagsfreden, det være sig i form af omgåelse af »lukkeloven«, eller i forbindelse med slagsmål, hvilket også optræder i sammenhængen »kirkefred«, dvs. slagsmål på kirkegården, for ikke at sige i Guds Hus. Dernæst kommer lidt injurier, overgreb imod præster, »barnsdød«, dvs. ihjelligelse af spædbørn, men vist også forældres ansvar for umyndige børns velfærd i det hele taget. *Kætteri* i ordets nuværende forstand kendes ikke; dengang betød glosen omgængelse imod naturen, dvs. blodskam, sodomi m. m., hvilket især er bevidnet efter reformationen, hvor sådant fortsat straffedes med bål og brand og på Jyske Lovs område betegnende nok pådømtes ved hjælp af *kirkenævninger* (jfr. Viborg Landstings Dombøger 1616, 1965, f. ex. B 97, C 146, og Skast Herreds Tingbog, specielt 1637: 95, 113 og 124).

Når jeg så til sidst skal forsøge at ridse en konklusion op, må jeg først og fremmest betone, at kilderne naturligvis altid vil fremhæve stridighederne. Men konkurrence, for eksempel mellem stat og kirke, behøver ikke nødvendigvis at betyde kamp. Selvfølgelig har underordnede instanser dengang som nu ført »pergamentskrig« og søgt at udvide deres kompetance på hinandens bekostning. Men normalt har forholdet sikkert været tåleligt, for ikke at sige godt, og vi konstaterer et udbredt samarbejde de to retssystemer imellem: Som den ved verdslig ret domfældte mand ikke må begraves i indviet jord, før han har gjort sin (verdslige) skyldighed, ser vi, at den, der trodsede kirkens band i år og dag, kunne overgives kongen til henrettelse (Københavns Stadsret 1443 V § 31 »Om Hor – og andre aandelige Sager«. En tilsvarende svensk bestemmelse laa bag Stockholms blodbad, se Skyum-Nielsen, 1964). Allerede vore landskabslove, og her især Jyske Lovs fortale, er gennemsyret af kanonisk ret (Niels Knud Andersen i »Med Lov skal man Land bygge«, 1941), og da vi i modsætning til Sverige ikke har haft specielle kapitler om kirkelige forhold i lovene, må allerede da den internationale kirkeret have haft principiel gyldighed. Og medens vi som bekendt praktisk talt aldrig har kendt en direkte påvirkning fra romerret i vort retsliv, gælder det dog, at vi meget tidligt (og derfor umærkeligt) har indsmuglet en lang række elementære retsprincipper netop igennem kirkeretten. Dennes indflydelse spores tidligt herhjemme; for eksempel dukker begrebet *legitimatio post subsequens matrimonium* (at uægtefødte børn ved deres forældres paafølgende ægteskab automatisk bliver ægte) op i romerkirken omkring 1170. Endnu da Skaanske Lov ca. 1200 affattedes, var dette ikke slået igennem herhjemme, men da Jyske Lov udstedtes 1241, opfattedes det øjensynligt som en selvfølge (til sammenligning skal anføres, at modstanden imod dette synspunkt var saa sejglivet i England, at princippet først 1929 sejrede, og endda blot med modificationer!). På Laterankonciliet 1215 forbød kirken gudsdomme (jernbyrd m. m.), og blot få år senere måtte

man følgelig til at indføre de deraf nødvendiggjorte ændringer i Skaanske Lov. Og medens de gamle danske landskabslove endnu i høj grad opfatter drab som et privatretligt, ja næsten »forsikringsmæssigt« anliggende (med krav om *erstatning* uanset drabets nærmere omstændigheder), indskærper kirken det personlige ansvar og dermed spørgsmålet om skyld, hvoraf følger, at man dels må tage stilling til eventuel tilregnelighed hos drabsmanden, dels forlanger et offentligretligt *strafansvar*.

Kirkerettens praktiske indflydelse lå vist især på to områder; dels var den i forhold til landskabslovene langt mindre formalistisk, dels besad kirken i *bandet* et langt mere effektivt og hurtigt virkende retsmiddel end de verdslige domstole, der langt op i tiden havde meget svært ved at tvinge domfældte til at rette sig efter tingets afgørelse. Skønt vi ærkelutheranere kan have vanskeligt ved at forestille os bandet løsrevet fra Ingemanns romantiske omgivelser, gælder det i hvert fald for senmiddelalderen, at det ganske simpelt var et retsligt tvangsmiddel, og ganske betegnende ser vi, at nyudnævnte bisper gerne modtog en »blanco-fritagelse« fra eventuelle kirkelige straffe, dvs. at man altså gik ud fra, at ingen kunne nå så langt i sin karriere uden før eller siden at have begået mindre fejltrin. På et enkelt punkt fik denne straffemyndighed langtrækkende følger. De gamle landskabslove var blevet til i et ret primitivt samfund med naturaliehusholdning, og følgelig havde man da ikke haft behov for regler vedrørende søgsmål i anledning af »klatgæld«. Da pengeøkonomien først slog igennem i købstæderne, finder vi følgelig snart bestemmelser herom i stadsretterne; men på landet måtte man gå andre veje for at udfylde hullet i lovgivningen. Nu var kirken berettiget til at gribe ind overfor aftalebrud, da dette rent teknisk kunne opfattes som *mened*, altså en grov forsyndelse. Først Frederik I indfører 1526 det stadig eksisterende retsinstitut *kongens foged*; og hvor man tidligere havde henvendt sig, når man ønskede sine udestående fordringer tilbage fra en uvillig debitor, fremgår klart af forordningens motivering: »at ingen mere skal stævnes for Kirkens Dom for Gæld«! Ganske tilsvarende udtrykker cancelliklagen fra Christiern II's tid sig, det vil sige, at indtil da virkede de kirkelige domstole også som »fogedret«. Allermorsomst er et tingsvidne fra Langelands landsting allerede fra 1477, hvori hele befolkningen indgår en edelig sammenslutning om ikke længere at stævne hinanden for kirkens domstole, dog vel at mærke undtagen det drejede sig om børnegods, kirkegæld eller fattige enker (Kirkehistoriske Samlinger 1. r. I s.50). Som brevet altså dokumenterer befolkningens irritation over de kirkelige domstoles sikkert betydelige virksomhed, peger undtagelserne ikke blot på, at man trods alt ikke mente helt at kunne undvære dem, men at disse foruden at have specielt tilsyn med enker og faderløse m. v. især var kompetente til at tage sig af gældsspørgsmål. Ligeledes viser reformationstidens verdslige lovgivning, hvordan man nu i næsten krampagtig hast måtte til at udfylde de vigtigste af de huller, som reformationen havde bragt med sig, og de tre recesser af 1537, 1539

og 1547 kommer da også hele tiden ind på spørgsmål som hor, mened, trolddom samt netop gældsexecution.

Dog gælder det på de fleste områder, at reformationen kommer, som det verdslige samfund er ved at vokse sig fri af kirkens beskyttende formynderskab. Som vi nu får verdslige hospitaler, kommunale skoler, et boglærd lægfolk etc., føles hele det middelalderlige »feudale« kirkevæsen utidssvarende, og tilsvarende var man på det juridiske område ved at løbe fra kirkerettens nødvendighed, ene ægteskabssager undtaget! At vi således møder et voksende antal klager over de kirkelige domstoles anmasselse netop i tiden op til reformationen, skyldes formentlig lige det modsatte: Kirkens jurisdiktion var på retur, men afviklingen gik ikke hurtigt nok.

Det er gennemgående et fælt rygte, officialerne har efterladt sig, ikke mindst i udlandets litterære kilder. Herhjemme ser vi i »Den gamle danske Dødedans«, at døden kalder officialen for dommen, og denne svarer: »St. Hans med den røde mund (dvs. guldet) haver fordærvet retvisheds grund« (Kirkehistoriske Samlinger 4.r. IV s.810). Og når den altid veloplagt superkritiske *Poul Helgesen* (Skrifter ved Marius Kristensen og Niels Knud Andersen, 1948, VI s.129) undtagelsesvis gav en afdød domkannik en strålende »nekrolog«, meddeler han, at denne døde fattig, skønt han havde været to bispers kansler og »Lage Urnes official, en stilling, der tidligere havde beriget slet ikke så få« (lagonis officialis, que functio non paucos antea ditaverat).

Jeg skal her slutte med mit yndlingseksempel, en ganske ubetydelig paragraf i slagelsebagerens skrå af 1471 (Nyrop: Gilde- og Lavsskraaer II s.181), der langt bedre end ærkebispestridigheder og juridisk-politiske kampe giver os indblik i kirkerettens virke i dagliglivet. Her omtales den afgift, som bagerne måtte udrede til bispens official, for at han ikke skulle gribe ind overfor deres helligdagsbagning, et slående vidnesbyrd om den fremherskende tendens i senmiddelalderkirken til at stivne i juridiske former, idet bod via bøde sluttelig ender som licensafgift. Her har vi samtidig en af reformationens grundpiller, thi for alvorligt troende, fanatikere, principryttere eller hvad man nu vil kalde virkelig konsekvente mennesker, måtte forholdet enten være forbudt, det vil sige absolut, eller også var det hele én stor svindel! Her har vi baggrunden for Luthers kategoriske: »Die greuliche Schinderei der Offiziäl« (cit. efter Paul Kirn: Der mittelalterliche Staat und das geistliche Gericht, i Zeitschr. d. Savigny-Stiftung 46, Kan.Abt. s.191 ff., 1926, der sammen med Justus Hasagen: Zur Charakteristik der geistlichen Gerichtsbarkeit vornehmlich im späteren Mittelalter, ib. 37, Kan.Abt. s.205 ff., 1916, giver et udmærket indblik i den samtidige udvikling i Tyskland) og for Peder Paladius' kritik af den »penning straf, som det og var sædvane udi officialis tid at handle med saadanne« (Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udg. E. Marquard 1929, I s.130).